

STANISŁAW LISZEWSKI

Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych
Instytut Geografii Miast i Turyzmu

**REFLEKSJE NAD GEOGRAFIĄ LUDNOŚCI
W KONTEKŚCIE DOROBKU NAUKOWEGO
PROFESORA JERZEGO DZIECIUCHOWICZA**

1

**NOTIONS IN POPULATION GEOGRAPHY
IN THE CONTEXT OF THE ACADEMIC OUTPUT
OF PROFESSOR JERZY DZIECIUCHOWICZ**

Artykuł wpłynął do redakcji 24.01.2014 r.; po recenzjach zaakceptowany 11.02.2014 r.

LISZEWSKI S., 2014, *Refleksje nad geografią ludności w kontekście dorobku naukowego Profesora Jerzego Dzieciuchowicza* [w:] Klima E. (red.), *Ludność, Mieszkalnictwo, Usługi – w 70. rocznicę urodzin Profesora Jerzego Dzieciuchowicza. Population, Housing, Services – 70th Anniversary of Professor Jerzy Dzieciuchowicz, „Space–Society–Economy”* 13, Department of Population and Services Studies, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 21–42. /ISSN 1733-3180/

*Prof. zw. dr hab. Stanisław Liszewski, Uniwersytet Łódzki, Instytut Geografii Miast i Turyzmu, ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź;
e-mail: stliszew@geo.uni.lodz.pl*

STRESZCZENIE

Praca powstała z okazji Jubileuszu Profesora Jerzego Dzieciuchowicza. Składa się ona z trzech różnych części, które łączy jeden nurt przewodni – geografia ludności. W pierwszej części autor przedstawił krótki zarys historii badań geografów polskich nad ludnością, ograniczając ten przegląd do XX wieku. Druga część pracy poświęcona została omówieniu dorobku naukowego Jerzego Dzieciuchowicza w zakresie geografii ludności.

Omówienie to dotyczy zarówno publikacji tekstowych, jak i opracowań kartograficznych. W części trzeciej przedstawiono krótkie opracowanie badawcze dotyczące współczesnego wyludniania się miast przemysłowych na przykładzie Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego. Pracę kończą wnioski do jakich autor doszedł w wyniku przeprowadzonych analiz.

SŁOWA KLUCZOWE: *geografia ludności, geodemografia, migracje ludności*

1.1. WSTĘP

Przypadający w 2013 r. Jubileusz Jerzego Dzieciuchowicza, geografa, profesora Uniwersytetu Łódzkiego, który znaczną część swojego dorobku naukowego poświęcił szeroko rozumianym studiom nad geografią ludności, jest dobrą okazją do szerszego spojrzenia na dotychczasowy rozwój i ewolucję tej subdyscypliny geografii społeczno-ekonomicznej (geografii człowieka) w Polsce.

W tym krótkim opracowaniu dedykowanym Jubilatowi skoncentrujemy się na trzech zagadnieniach: zarysie historii, rozwoju badań nad geografią ludności w Polsce, roli i miejscu badań nad geografią ludności w opublikowanym dorobku Jerzego Dzieciuchowicza oraz krótką analizą zmian w liczbie ludności dokonujących się w miastach tworzących wspólnie Łódzką Metropolię Miejską. To ostatnie zagadnienie traktowane jest w tym opracowaniu jako sygnał zachęcający do badań nad aktualnymi procesami ludnościowymi dokonywanymi się w miastach naszego kraju.

1.2. ZARYS HISTORII ROZWOJU BADAŃ NAD GEOGRAFIĄ LUDNOŚCI W POLSCE

Zainteresowania człowiekiem, a zwłaszcza jego rozmieszczeniem, kolorem skóry czy religią należą do najstarszych, jakie podjął człowiek w procesie poznania i opisania świata. Stały się one również jednym z zadań geografii jako nauki nowożytnej, której powstanie datuje się na początek XIX wieku i jest związane z powołaniem pierwszych samodzielnych katedr geografii na uniwersytetach m.in. w Berlinie (1820 r.) i Krakowie (1848 r.), a także powstaniem najważniejszych geograficznych towarzystw naukowych (Paryż, Berlin, Londyn, Petersburg), które były organizatorami, inspiratorami i promotorami wypraw i badań naukowych.

Zarówno w starożytności, jak i w wieku XIX badania rozmieszczenia czy struktur ludności były częścią ogólniejszych studiów regionalnych i nie stanowiły odrębnego (samodzielnego) przedmiotu badawczego geografów.

Miejsce człowieka w poznaniu geograficznym jako pierwszy podjął badacz niemiecki Karl Ritter (1779–1859), dla którego głównym celem poznawczym geografii były związki zachodzące między człowiekiem a przyrodą oraz między środowiskiem geograficznym a społeczeństwem. Takie antropocentryczne podejście do badań geograficznych dało początek nurtowi badawczemu, który pod nazwą antropogeografia przetrwał w różnych krajach i środowiskach geografów do połowy XX wieku. W ramach antropogeografii podjęto również badania geograficzne nad ludnością w Polsce.

Prześledzenie rozwoju badań geograficznych prowadzonych nad ludnością w naszym kraju ułatwia dość systematyczne monitorowanie powstających i publikowanych prac, a także liczne opracowania przeglądowe, wśród których na szczególną uwagę zasługują artykuły: K. Dziewońskiego (1956), H. Leonhard-Migaczowej (1964), A. Jagielskiego (1988), A. Jelonka (1994, 1997), B. Miszewskiej (1994), W. Kusińskiego (1964ab), a także rozdział w książce *Historia geografii polskiej* autorstwa A. Gawryszewskiego (2008) zatytułowany *Historia geografii ludności*.

Badania geograficzne nad problematyką ludności prowadzone przez geografów polskich można podzielić na trzy okresy: okres zaborów i II Rzeczypospolita, pierwsze lata Polski Ludowej (1945–koniec lat 60. XX w.) oraz okres współczesny po 1990 r. Interesującym jest fakt, że podstawą tej periodyzacji w mniejszym stopniu były cele i zakres badań geograficznych nad ludnością, a bardziej stopień samodzielności geografii ludności jako subdyscypliny. Dlatego pierwszy z wymienionych okresów identyfikujemy z antropogeografią jako nurtem badawczym geografii, w ramach którego badano związki między ludnością a środowiskiem przyrodniczym. Drugi okres to silne związki badań nad ludnością z formami osadniczymi (głównie z osadnictwem miejskim). Wreszcie trzeci okres rozwoju badań łączy się z samodzielną subdyscypliną – geografią ludności, co zaowocowało podjęciem szerokiego wachlarza badań i uruchomieniem przez geografów nowych przestrzeni badawczych, często nakładających się na badania ludności w ramach innych dyscyplin naukowych (demografia, socjologia, ekonomia, statystyka i inne).

Początki badań geografów polskich (pierwszy okres) związane są z nurtem deterministycznym w geografii i dotyczą m.in. analiz rozmieszczenia ludności w zależności od środowiska przyrodniczego, a także badań nad wędrownymi górali karpaccy, które też były determinowane warunkami przyrodniczymi. Jedną z pierwszych prac z tego okresu jest artykuł Ludomira Sawickiego (1910) zatytułowany *Rozmieszczenie ludności w Karpatach Zachodnich*. Prac o podobnej tematyce opublikowano w tym okresie więcej, a ich autorami byli geografowie dwóch istniejących wtedy na ziemiach polskich uniwersytetów: w Krakowie i Lwowie.

Zupełnie wyjątkowym opracowaniem obejmującym kompleksowo rozumianą problematykę ludności był wydany przez Eugeniusza Romera (1916) *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*. Atlas ten, w którym znalazły się m.in. mapy nie tylko rozmieszczenia ludności, ale również jej struktury narodowościowe, językowe, wyznaniowe oraz niektóre elementy struktur demograficznych, jak uważa się powszechnie był wykorzystywany podczas Konferencji Pokojowej w Paryżu (E. Romer był w gronie doradców polskiej delegacji, podczas której podjęto decyzję m.in. o delimitacji granicy wschodniej nowo kształtującego się państwa polskiego po I wojnie światowej). Wkład Eugeniusza Romera, jako geografa i kartografa, miał wymierny wpływ na pozytywne rozstrzygnięcia terytorialne dla Polski, a także na ugruntowanie autorytetu E. Romera, a pośrednio również geografii jako nauki potrzebnej społecznie.

W okresie między I i II wojną światową niewątpliwie największy dorobek naukowy w zakresie badań geograficznych nad ludnością miał Wiktor Ormicki (Nussbaum), który prowadził badania m.in. nad pojemnością ludnościową obszarów wiejskich, ale również strukturami ludności – „wyznaniową” i demograficzną, a także migracjami – zwłaszcza zagranicznymi ludności Polski. Wiktor Ormicki opracował także pierwszą regionalizację Polski opartą o analizy przyrostu naturalnego i rzeczywistego.

Analiza opublikowanego dorobku naukowego W. Ormickiego obejmuje około 150 prac, wśród których 48 pozycji zalicza A. Jackowski, red. (2011) do problematyki ludnościowej. Badaczowi temu przypisuje się również autorstwo sformułowanego po raz pierwszy w Polsce programu badań nad geografią ludności (Gawryszewski 2008).

Sygnalizując dorobek geografów w zakresie badań ludności w okresie międzywojennym koniecznie wspomnieć należy, że jest on związany z wynikami Spisów Ludności, jakie przeprowadzone zostały w latach 1921 i 1931 na obszarze całej Polski w granicach ustalonych po I wojnie światowej. Spisy te dostarczyły po raz pierwszy w nowych granicach państwa materiałów statystycznych umożliwiających prowadzenie badań w ujęciu przestrzennym. Wprawdzie kompletność tych spisów nie w pełni zaspokajała badaczy, to i tak jest to okres przełomowy w badaniach przestrzennych ludności w Polsce.

Drugi okres w rozwoju geografii ludności w Polsce rozpoczyna się po zakończeniu II wojny światowej i jest związany z aktywnym włączeniem się geografów w odbudowę i organizację kraju po straszliwych zniszczeniach wojennych i zmianach granic politycznych Polski.

W latach 40. duża część geografów, która przeżyła okupację hitlerowską i pozostała w kraju włączyła się aktywnie w badania i działalność powołanych do życia instytucji państwowych zajmujących się odbudową i przyszłym rozwojem Polski. Geografowie byli głównie zatrudnieni w Biurze Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych (1945–1949), Głównym Urzędzie Planowania Przestrzennego

(1945–1949), Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego (1949–1956), a także Instytucie Urbanistyki i Architektury (1949–1974). W instytucjach tych powstało szereg ekspertyz i prac badawczych dotyczących problematyki ludnościowej, których autorami byli geografowie.

W roku 1945 wznowiły działalność uniwersytety: Jagielloński w Krakowie, im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Warszawski, a także, jako polski, Uniwersytet we Wrocławiu. Powołano również do życia trzy nowe, nie istniejące do tego czasu uczelnie: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Uniwersytet Łódzki i Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. We wszystkich siedmiu uniwersytetach uruchomiono zakłady lub katedry geografii, które podjęły badania naukowe i rozpoczęły kształcenie geografów. W pierwszych latach programy studiów były indywidualne i często zależały od dorobku naukowego kierownika katedry. Problematyka ludności, zwłaszcza w programach studiów, była łączona z osadnictwem, a przedmiot nosił nazwę geografia osadnictwa i zaludnienia. Prezentowano wówczas pogląd, że formy osadnicze (wsie, osiedla, miasta) powstały i rozwijają się poprzez aktywność ich mieszkańców, co uzasadnia, że nie można odrębnie badać form (morfologii) i odrębnie treści osady, czyli jej mieszkańców.

Pogląd ten znalazł definicyjną wykładnię w pracy K. Dziewońskiego (1956), który pisał: „Przedmiotem badań w zakresie geografii osadnictwa i ludności jest rozmieszczenie i struktura historycznie ukształtowanych terytorialnych grupowań ludności (w zasadzie osiedli) oraz związanych z nimi urządzeń trwałych. Obok człowieka oraz urządzeń trwałych (będących materialnym rezultatem społecznej działalności człowieka) badaniami powinny być objęte formy wykorzystania, użytkowania tak urządzeń trwałych, jak i tereny, które zajmują, czyli innymi słowy ich funkcjami”.

W okresie tym zaczęły również powstawać jednostki organizacyjne w strukturach katedr czy instytutów geografii, które przyjęły nazwę lansowaną przez K. Dziewońskiego. W 1956 r. powstała Pracownia Geografii Zaludnienia i Osadnictwa IG PAN w Warszawie (prof. K. Dziewoński), w 1963 r. powołano Zakład Geografii Osadnictwa i Zaludnienia w Katedrze Geografii Ekonomicznej w Poznaniu (prof. S. Zajchowska), w 1967 r. w Katedrze Geografii Ekonomicznej Instytutu Geografii UJ utworzono Zakład Geografii Ludności, Osadnictwa i Rolnictwa (prof. K. Bromek).

W omawianym okresie (drugim) tematyka badawcza geografów zajmujących się ludnością koncentrowała się (obok ekspertyz, o których była mowa wcześniej) wokół kilku ważnych nie tylko teoretycznie, ale i społecznie problemów. Były to przesiedlenia i migracje, zarówno zewnętrzne na tereny Polski, jak i ze wsi do uprzemysłowionych miast, określenie zasobów siły roboczej, rynki pracy, struktury płci i wieku ludności, ruch naturalny i szereg innych

problemów, które można prześledzić w wykazie publikacji w pracy *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, tom II (red. S. Liszewski 1994).

Początek trzeciego okresu w umownie przyjętej w tym opracowaniu periodyzacji rozwoju geografii ludności w Polsce można identyfikować z wydaniem pierwszego w Polsce podręcznika akademickiego pt. *Geografia ludności*, którego autorem jest L. Kosiński (1967). Podręcznik ten poprzedziło wydanie w I tomie *Geografii powszechnej* przez S. Leszczyckiego (1962) opracowania pt. *Rozwój myśli geograficznej*, w którym autor zamieścił schemat podziału nauk geograficznych. W schemacie tym w geografii ekonomicznej znajduje się, jako jedna z siedmiu gałęzi, geografia zaludnienia, inną samodzielną gałęzią jest geografia osadnictwa.

Podręcznik Leszka Kosińskiego odegrał bardzo ważną rolę w rozwoju geografii ludności, bowiem jego autor po raz pierwszy w polskiej literaturze zdefiniował tę dyscyplinę naukową, określił jej przedmiot badań, zadania jakie stoją przed tą nauką i przedstawił problematykę badawczą geografii ludności. O ile dodamy do tego prezentację wybranych metod badawczych na konkretnych przykładach, to możemy stwierdzić, że autor tego podręcznika dał bardzo mocne podstawy geograficznego badania ludności.

Zdaniem tego autora (Kosiński 1967): „Geografia ludności jest odrębną dyscypliną ekonomiczno-geograficzną, która analizuje i interpretuje zmieniające się w czasie i przestrzeni zjawiska i procesy ludnościowe na powierzchni Ziemi (...) Zadaniem geografii ludności jest wykrycie ogólnych prawidłowości rządzących zróżnicowaniem przestrzennym stosunków ludnościowych oraz krytyczna ocena istniejącej sytuacji z punktu widzenia potrzeb społecznych”. Problematykę badawczą geografii ludności L. Kosiński zawarł w czterech zasadniczych punktach, które dzieliły się na bardziej szczegółowe. Do głównych problemów badawczych autor ten zaliczył:

- problemy ogólnoteoretyczne (metodologia, techniki i metody badań, historia geograficznych badań ludności);
- rozmieszczenie ludności (rozmieszczenie i gęstość w ekumenie, w układzie osadniczym, miary syntetyczne rozmieszczenia);
- dynamikę ludności (ruch naturalny, ruch migracyjny);
- strukturę ludności (demograficzna, społeczno-ekonomiczna).

I choć w miarę upływu czasu liczba szczegółowych problemów badawczych geografii ludności znacznie wzrosła, to jednak układ tematyczny głównych problemów zaproponowanych przez L. Kosińskiego wydaje się być wciąż aktualny.

Na uwagę zasługuje również fakt, że mimo, iż od czasu ukazania się podręcznika L. Kosińskiego minęło już ponad 45 lat, to tylko kilku autorów zdecydowało się wydać w Polsce podręczniki pod tym samym tytułem (Jagielski

1974; Jędrzejczyk 2001), a J. Rajman (2000) i E.Z. Zdrojewski (1994) przygotowali przewodniki metodyczne do tej subdyscypliny.

Kończąc ten krótki zarys rozwoju geografii ludności w Polsce zidentyfikujemy główną tematykę badawczą, którą zainteresowali się geografowie w okresie ostatnich 50 lat. Przedstawiony tu wybór będzie subiektywny i ograniczony, dlatego odsyłam zainteresowanych do opracowań A. Gawryszewskiego (2008) oraz wspomnianego tu kilkakrotnie wydawnictwa *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, tom I, II, III (Liszewski, red., 1993, 1994, 1995).

Do tematyki badawczej, którą zajmowali się polscy geografowie niemal przez cały omawiany okres należy zaliczyć badania zmian w strukturach demograficznych w Polsce oraz regiony demograficzne i typologię zjawisk demograficznych (Jagielski 1974; Jelonek 1994).

Ważnym przedmiotem analiz były zmiany w rozmieszczeniu ludności, zarówno w całej Polsce, w wybranych regionach, a także w obrębie miast (Bromek 1964; Dziewoński 1967; Mydel 1987; Korcelli 1992).

Bardzo ważne miejsce w badaniach geograficznych, i to w całym omawianym okresie, zajmowały studia dotyczące migracji ludności. Geografowie zajmowali się zarówno migracjami regionalnymi i migracjami między miastami (Dziewoński, Korcelli 1981), jak i dojazdami do pracy. Ten ostatni problem badano intensywnie w różnych ośrodkach geograficznych. Pewną formą syntezy tych badań może być monografia T. Lijewskiego (1967) nt. dojazdów do pracy w Polsce. Praktycznie po 1990 r. problematyka ta z różnych powodów przestała być przedmiotem zainteresowań geografów. Niestety brak wiarygodnych materiałów statystycznych dla całego kraju utrudnia podjęcie badań nad bardzo rozwijającymi się formami migracji, jakim jest ruch turystyczny.

W latach 80. XX wieku nasilił się proces wyludniania wsi i to nie tylko w otoczeniu dużych miast, ale głównie na obszarach tzw. „ściany wschodniej”. Geografowie zareagowali na to podejmując duży program badawczy, którym kierował prof. Andrzej Stasiak.

Obserwując rozwój polskiej geografii ludności możemy stwierdzić określone prawidłowości wyrażające się w dużej wrażliwości geografów na dokonujące się przemiany demograficzne w naszym kraju. Niemal każdorazowo kiedy następowało natężenie określonych procesów ludnościowych (migracje, dojazdy do pracy, wyludnienia wsi, zmiany struktur demograficznych i inne) zawsze nasyłały się badania geograficzne dotyczące tych problemów.

Rozwój geografii społecznej, jaki nastąpił w Polsce po 1990 r., przejął część problematyki z geografii ludności. Tym bardziej należy w tym miejscu podkreślić ukazanie się dwóch monumentalnych monografii autorstwa A. Gawryszewskiego (2005, 2009). Pierwsza dotyczy ludności Polski w XX wieku, druga

ludności Warszawy w tym samym wieku. Monografie te symbolicznie zamykają badania geografów nad ludnością Polski w XX wieku.

1.3. DOROBEK NAUKOWY JERZEGO DZIECIUCHOWICZA W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH NAD LUDNOŚCIĄ

Prace, w których Jerzy Dzieciuchowicz podejmuje problematykę ludnościową stanowią tylko część Jego bogatego dorobku naukowego, ale jest to część znacząca w karierze akademickiej, bowiem obie prace na stopień (doktora i doktora habilitowanego) dotyczą problematyki geografii ludności (w świetle definicji L. Kosińskiego).

Z opublikowanego dorobku J. Dzieciuchowicza do tematyki ludnościowej zaklasyfikowano 48 pozycji, które ukazały się jako samodzielne książki, rozdziały w monografiach czy samodzielne artykuły w czasopismach. Czternaście spośród tych prac ukazało się w językach obcych (głównie angielskim). Do dorobku z geografii ludności należy również zaliczyć liczne mapy (około 50) o tematyce ludnościowej, które zamieszczone zostały w trzech atlasach tematycznych oraz dwóch suplementach do tych atlasów. Pod względem ilości opublikowanych prac i map Jerzy Dzieciuchowicz należy obecnie do wąskiego grona polskich geografów, którzy w ostatnich czterdziestu latach tak intensywnie prowadzili badania nad tą dyscypliną geografii ekonomicznej. Aby zakończyć tę charakterystykę ilościową (statystyczną) warto wspomnieć, że pierwszą pracę z zakresu geografii ludności (*Rozmieszczenie ludności Prudnika w świetle metody potencjału demograficznego*) opublikował J. Dzieciuchowicz w 1969 r., a ostatnią (do tej pory) (*Rozwój społeczny współczesnego świata – struktura i typologia przestrzenna*) w 2012 r., a także, że w okresie 43 lat jakie dzieła wydanie tych prac tylko w dziewięciu latach nie ukazywały się prace Autora z zakresu geografii ludności. Świadczy to o dużej ciągłości czasowej i systematyczności podejmowania problematyki ludnościowej przez tego Autora.

Przechodząc do analizy merytorycznej należy stwierdzić, że dorobek Jerzego Dzieciuchowicza obejmuje bardzo szeroki wachlarz problemów badawczych, które trudno poddają się jednoznacznej klasyfikacji. Na użytek tego opracowania autor połączył dostępne prace w siedem grup, przy czym kryteria tego łączenia były różne, nie tylko tematyczne, ale również przestrzenne. Do odrębnej grupy zaliczono opracowania kartograficzne J. Dzieciuchowicza, a także prace publikowane jako rozdziały w większych monografiach regionu czy miasta.

Grupę pierwszą tworzą „prace na stopień”, które niewątpliwie w okresach ich powstawania, wносиły nowe wartości metodyczne i poznawcze do polskiej geografii ludności, a ich wartość merytoryczna jest również doceniona i obecnie

przez licznych autorów. Świadczą o tym bibliografie dołączone do niektórych współczesnych prac.

Książka zatytułowana *Rozkłady przestrzenne dojazdów do pracy ludności wielkiego miasta (na przykładzie Łodzi)* (Dzieciuchowicz 1979) jest dysertacją doktorską (promotor: prof. L. Straszewicz), która jako jedna z nielicznych wówczas ukazała się drukiem w „Studiach KPZK PAN”. Oryginalność tej pracy polegała, zarówno na podjętym problemie badawczym (dojazdy do pracy w obrębie miasta – migracje wewnątrzmięskie), jak również w zastosowanej metodzie badań. Autor stosując wszelkie obowiązujące zasady doboru próby przeprowadził badania ankietowe, którymi objął 5 tys. osób. Wyniki badań wskazywały na określone prawidłowości przestrzenne w dojazdach mieszkańców Łodzi do pracy w swoim mieście. W okresie rozwoju badań dojazdów do pracy do miast w Polsce (patrz: praca T. Lijewskiego 1967), Jerzy Dzieciuchowicz wskazał swoją pracą na ważny problem dojazdów do pracy mieszkańców dużych miast w granicach swojego miasta, a prawidłowości przestrzenne tego zjawiska określił przy zastosowaniu „wyrafinowanych” metod statystycznych, w których wykorzystał materiał empiryczny zebrany podczas badań terenowych.

Także praca habilitacyjna J. Dzieciuchowicza (1995) pt. *Determinanty demograficzne i społeczno-ekonomiczne redystrybucji przestrzennej ludności aglomeracji miejskich. Przykład aglomeracji łódzkiej* należy do grupy studiów teoretyczno-metodologicznych. Podstawową jej częścią są rozważania teoretyczne nad determinantami rozmieszczenia ludności i jej migracjami w obrębie aglomeracji. W drugiej części pracy Autor zweryfikował przyjęte wcześniej założenia i metody testując je na przykładzie aglomeracji łódzkiej w przekroju czasowym 1978–1988 (1990). Problematyka i cele podjętych w tej pracy badań wymogły zastosowanie różnorodnych metod badawczych, zwłaszcza statystycznych (analizy regresji i korelacji), jak i metod kartograficznych – „wyrafinowane” kartodiagramy.

Wymienione tu prace należą do dziś do najbardziej zaawansowanych metodologicznie i metodycznie opracowań, jakie ukazały się w Polsce z zakresu geografii ludności.

Niewątpliwie obie przedstawione tu prace Jerzego Dzieciuchowicza wskazują na dużą dojrzałość metodologiczną ich Autora i opanowanie zaawansowanych metod statystycznych stosowanych w badaniach przestrzennych ludności. Obie prace weszły do kanonu polskiej geografii ludności.

Drugą grupę prac stanowią artykuły, w których autor prezentuje problematykę geodemograficzną, głównie na przykładzie Łodzi lub Łódzkiej Aglomeracji Miejskiej. Prace te dotyczą m.in. segregacji przestrzennej płci i wieku ludności Łodzi (1963), problemów demograficznych śródmieścia Łodzi (1984), pionowej zmienności cech demograficznych i społecznych mieszkańców

Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej w Łodzi (1991), przestrzennego rozkładu wieku ludności Łodzi (1991) i zmian demograficznych w aglomeracji łódzkiej (1992). Opracowania mają charakter szczegółowych studiów z zakresu różnych elementów geodemograficznych. Na szczególne podkreślenie zasługuje tu artykuł, w którym Autor dokonał analizy pionowego (wg kondygnacji) rozmieszczenia ludności wg cech demograficznych użytkujących domy mieszkalne nowo wówczas wybudowanej Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej w Łodzi składające się z budynków wysokościowych. Jest to oryginalne studium rejestrujące etap początkowy zasiedlania i użytkowania nowych, wysokich budynków mieszkaniowych w nowo tworzonej dzielnicy śródmiejskiej. Wskazuje ono na refleks badawczy J. Dzieciuchowicza, który poddał obserwacji naukowej tworzone centrum dużego miasta, dające szansę na wykrycie nowych prawidłowości w rozmieszczeniu pionowym ludności na przykładzie Łodzi.

W studiach nad ludnością podjął również Jerzy Dzieciuchowicz problematykę ruchliwości przestrzennej (trzecia grupa prac). Obok omówionych wcześniej prac – doktorskiej i habilitacyjnej, Autor ten opublikował m.in. dwie ciekawe prace. Pierwsza z nich dotyczy koncepcji poznawczej zachowań migracyjnych (1995), zaś druga zmienności przestrzennej zachowań migracyjnych ludności (1998). Tematyka ta pojawia się również w kilku pracach Autora opublikowanych w języku francuskim i angielskim. Do tematyki migracji ludności wraca również J. Dzieciuchowicz w opracowaniach regionalnych zagadnień ludnościowych.

Prace dotyczące rozmieszczenia ludności (grupa czwarta) pojawiły się w dorobku naukowym Autora w początkowym i ostatnim okresie Jego działalności, choć tematyka ta pojawia się również we wszystkich opracowaniach omawiających ludność w ujęciu regionalnym. Pierwszą pracą zaliczoną do tej grupy jest wspomniane już wcześniej studium rozmieszczenia ludności w niewielkim mieście na Opolszczyźnie – Prudniku. Oryginalność tej pracy polega na zastosowaniu metody potencjału demograficznego, co nie było wówczas takie powszechne (Dzieciuchowicz 1969). O ile pracę dotyczącą Prudnika można określić jako studium mikroskalowe, to pracę, która ukazała się czterdzieści lat później (Dzieciuchowicz 2009) można zaliczyć do rozważań przeprowadzonych w makroskali. Praca ta zatytułowana została bardzo ogólnie *Obraz demograficzny świata u progu XXI wieku* i dotyczy analizy stanu, w tym rozmieszczenia ludności i procesów demograficznych zachodzących we współczesnym świecie. Drugą część swoich rozważań dotyczących problemów społecznych współczesnego świata opublikował Autor w kolejnym artykule, w którym odnosi się m.in. do tematyki rozmieszczenia ludności, a także długości życia mężczyzn i kobiet (2011).

Interesującym przykładem badań ludnościowych mieszkańców innego kraju jest seria trzech artykułów dotyczących Polonii francuskiej, jakie Jerzy Dzieciuchowicz opublikował w latach 1990, 1999, 2000 (piąta grupa prac). Tematyka polonijna w badaniach J. Dzieciuchowicza związana jest z zainteresowaniem Autora Francją (odbywał tam staż naukowy i był kilkakrotnie w celach naukowych), jak również tematem badawczym, jaki został podjęty przez pracowników byłej Katedry Geografii Ekonomicznej i Organizacji Przestrzeni UŁ dotyczącym Polonii francuskiej. Prace J. Dzieciuchowicza dotyczą: pochodzenia terytorialnego i jego wpływu na zróżnicowanie demograficzno-społeczne ludności gminy La Ricamarie w regionie Saint Etienne, naturalizacji ludności polskiej w regionie Rhône-Alpes po drugiej wojnie światowej oraz ewolucji struktury przestrzennej i demograficzno-społecznej Polonii francuskiej.

Obok problematyki, której Autor poświęcił po kilka swoich prac, należy wymienić również pojedyncze opracowania sygnalizujące ważne problemy. Do takich można zaliczyć np.: analizę mechanizmów tworzenia regionu łódzkiego po reformie administracyjnej państwa (2000), czy wpływ bezrobocia na wewnętrzne migracje stałe w Polsce (2004).

Bardzo znaczący jest udział Jerzego Dzieciuchowicza w powstaniu opracowań monograficznych obejmujących region łódzki, a także miasto Łódź (grupa szósta). W tych pracach, zwykle zbiorowych, autorem rozdziałów dotyczących ludności od wielu lat był J. Dzieciuchowicz.

W pracy zbiorowej pod redakcją A. Werwickiego (1998) zatytułowanej *Transformacja społeczno-ekonomiczna Polski Środkowej* (był to tom II szerszego opracowania zainicjowanego przez prof. S. Pączkę) część zatytułowana *Ludność Polski Środkowej: procesy i struktury przestrzenne* jest autorstwa J. Dzieciuchowicza. Także w kolejnej pracy zbiorowej pod red. S. Liszewskiego (2001) pt. *Zarys monografii województwa łódzkiego* Autor ten przygotował dwa rozdziały: jeden dotyczył ruchu naturalnego i migracji ludności, a drugi rozmieszczenia ludności oraz jej struktury demograficznej i struktury zatrudnienia. Także w trzecim zbiorowym opracowaniu dotyczącym łódzkiego regionu społeczno-gospodarczego pod redakcją A. Jewtuchowicz i A. Suliborskiego (2002) Jerzy Dzieciuchowicz przygotował obszerny rozdział (32 strony) zatytułowany *Zróżnicowanie demograficzne regionu łódzkiego*. Autor w opracowaniu tym kolejno omawia zmiany i zróżnicowanie struktury przestrzennej ludności, migracje, rozwój demograficzny, ruch naturalny, strukturę płci, strukturę wieku oraz przestrzenną typologię demograficzną. Jest to zatem pełne opracowanie monograficzne regionu w zakresie geografii ludności.

Obok monografii regionalnych, Jerzy Dzieciuchowicz jest również współautorem monografii miasta Łodzi (Liszewski, red. 2009) i to zarówno wydanej w języku polskim, jak i w języku angielskim. W pracach tych, których układ był chronologiczny J. Dzieciuchowicz opracował trzy rozdziały: *Ludność Łodzi do*

1918 roku, *Ludność Łodzi od 1918 roku do lat 90. XX wieku i Przemiany ludnościowe Łodzi na przełomie XX i XXI wieku. Prognoza demograficzna Łodzi*. W każdym z tych rozdziałów Autor omawia: dynamikę rozwoju ludności, ruch migracyjny i naturalny, strukturę demograficzno-społeczną, podział ludności wg wyznania i narodowości, strukturę przestrzenną ludności. Ostatni z wymienionych rozdziałów obejmuje okres przełomu wieków i zawiera również prognozę demograficzną dla Łodzi do 2030 roku.

Udział J. Dzieciuchowicza w monografiach regionu Polski Środkowej i miasta Łodzi nie tylko wzbogacił te opracowania o bardzo solidne studia geograficzno-ludnościowe, ale pokazał również zakres merytoryczny możliwych do wykonania przez geografa studiów dotyczących ludności. Warto tu dodać, że wszystkie zaprezentowane opracowania regionalne zaopatrzone są w bardzo liczne, nasycone treścią mapy i kartodiagramy pokazujące zróżnicowanie przestrzenne omawianych w pracach zagadnień.

Wśród uprawiających w Polsce geografję ludności, Jerzy Dzieciuchowicz ma obecnie największy publikowany dorobek w zakresie monograficznych opracowań regionalnych dotyczących geografii ludności.

Ostatnią (siódmą), ale bardzo ważną grupą prac J. Dzieciuchowicza w zakresie geografii ludności są opracowania kartograficzne. Nie licząc bardzo wielu map i wykresów będących ilustracjami do opublikowanych artykułów i innych prac Autora, w tym miejscu zajmiemy się tylko mapami, które ukazały się jako samodzielne opracowania kartograficzne w formie atlasów.

Łącznie J. Dzieciuchowicz uczestniczył w latach 2001–2012 jako redaktor, autor lub współautor w powstaniu i wypełnieniu treścią pięciu atlasów. Nie sposób w tym miejscu omówić treści, a nawet podać tytuły wszystkich 48 map, których autorem lub współautorem jest Jerzy Dzieciuchowicz. Wszystkie one jednak prezentują zjawiska i procesy ludnościowe mieszczące się w szeroko pojętej geografii ludności, a część z nich zaliczana jest obecnie do geografii społecznej (np. religie, wyniki wyborów itd.). Mapy J. Dzieciuchowicza odznaczają się zróżnicowaną formą graficzną, nie są to tylko proste kartodiagramy powierzchniowe czy kołowe, ale często mapy punktowe, strukturalne i inne. Autor tych map wykorzystał przy ich tworzeniu większość znanych w kartografii metod stosowanych przy budowaniu map ludnościowych.

Na szczególne podkreślenie zasługuje tu fakt, że wszystkie plansze w *Atlasie Łodzi*, na których znalazły się mapy autorstwa lub współautorstwa Dzieciuchowicza zaopatrzone są w obszerny opis zawierający informacje o materiałach źródłowych, metodach opracowania, ale również interpretacje poszczególnych map, a także wykaz ważniejszej literatury.

Omówione powyżej mapy ukazały się w:

– *Atlas of Polish Emigration in France*, 2001, Uniwersytet Łódzki, Stowarzyszenie Wspólnota Polska (4 mapy autorstwa J. Dzieciuchowicza);

– *Atlas miasta Łodzi*, Łódź 2002, Urząd Miasta Łodzi – Łódzkie Towarzystwo Naukowe (trzy plansze z opisem, na których znalazło się 17 map autorstwa lub współautorstwa J. Dzieciuchowicza);

– *Multimedialny Atlas miasta Łodzi*, Łódź 2005, Urząd Miasta Łodzi (trzy plansze z opisem, na których znalazło się 15 map autorstwa lub współautorstwa J. Dzieciuchowicza);

– *Atlas miasta Łodzi. Suplement 1*, Łódź 2009, Urząd Miasta Łodzi (jedna plansza z opisem, na której znajduje się 6 map autorstwa lub współautorstwa J. Dzieciuchowicza);

– *Atlas miasta Łodzi. Suplement 2*, Łódź 2012, Urząd Miasta Łodzi (jedna plansza z opisem, na której znajduje się 6 map autorstwa lub współautorstwa J. Dzieciuchowicza).

Kończąc omawianie dorobku naukowego Jerzego Dzieciuchowicza w zakresie geografii ludności można sformułować kilka uwag i refleksji ogólniejszych pokazujących cechy charakterystyczne oraz oryginalność tego dorobku.

Pierwszą cechą charakterystyczną dla tego badacza jest skala i zakres prowadzonych studiów. Mówiąc o skali przestrzennej należy podkreślić, jako obszar badań, Polskę Środkową i Łódź. Do tego należy dodać badania Polonii francuskiej.

Tak określony obszar badań wynika głównie z przyjętych metod badawczych, które wymagały wiarygodnych materiałów źródłowych, często zbieranych podczas bezpośrednich badań terenowych. Badania regionu Polski Środkowej i Łodzi zaowocowały wieloma bardzo dojrzałymi opracowaniami monograficznymi i kartograficznymi.

Zakres merytoryczny prowadzonych badań w zasadzie wypełnia problematykę badawczą geografii ludności określoną w 1967 r. przez L. Kosińskiego.

Niewątpliwie oryginalnością badań J. Dzieciuchowicza jest stosowanie metod statystyczno-matematycznych, często mocno zaawansowanych. Praktycznie wszystkie prace badawcze tego Autora z zakresu geografii ludności wykonane zostały w nurcie badań scjentystycznych. Są to bardzo solidnie przeprowadzone analizy i dobrze udokumentowane wnioski.

Charakterystyczną cechą Jerzego Dzieciuchowicza jest poszukiwanie i rozwiązywanie nowych, atrakcyjnych problemów badawczych (rozmieszczenie pionowe ludności i inne) co jest cechą badaczy twórczych i innowacyjnych.

Podsumowując to opracowanie, nie sposób pominąć wielkiego zaangażowania Jerzego Dzieciuchowicza w opracowania kartograficzne prezentujące zjawiska związane z człowiekiem w ujęciu przestrzennym przy zastosowaniu coraz bardziej wnikliwych metod prezentacji kartograficznej.

Na marginesie oceny dorobku naukowego Jerzego Dzieciuchowicza w zakresie geografii ludności pragnę podzielić się pewną ogólną refleksją. Dotyczy ona dalszej aktualności podziału nauk geograficznych zaproponowanego w 1962 r.

przez S. Leszczyckiego i praktycznie zaakceptowanego w 1967 r. przez L. Kosińskiego, wykreowania geografii ludności.

Podsumowując dorobek badawczy J. Dzieciuchowicza w zakresie geografii ludności nie trudno zaobserwować, że duża część prac tego Autora dotyczy wielkiego miasta, a część podejmowanych problemów badawczych jest równolegle przedmiotem badań geografów społecznych, nie mówiąc już o innych naukach. Niemożliwe chyba jest dzisiaj postawienie wyraźnej granicy merytorycznej między geografiami osadnictwa (zwłaszcza miast), geografiami społeczną a geografiami ludności. Może wyjściem z tej sytuacji byłaby sugestia M. Wójcika (2012), który kreuje w badaniach geograficznych geografiami wsi jako naukę kompleksową o geograficznym środowisku wiejskim. Warto zastanowić się, czy naśladując tę propozycję, w miejsce istniejących dziś kilku subdyscyplin nie podjąć trudu nowego zdefiniowania kompleksowej nauki o geograficznym środowisku miejskim, obejmującym m.in. miejskie środowisko przyrodnicze, morfologię miasta, mieszkańców i ich działalność gospodarczą, społeczną itd.?

1.4. ZMIANY W LICZBIE LUDNOŚCI MIAST ŁÓDZKIEGO OBSZARU METROPOLITALNEGO

Po raz pierwszy od ponad stu lat (nie licząc okresu wojen światowych i okupacji) w Łodzi oraz zdecydowanej większości miast zaliczanych dziś do Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego (2011) obserwujemy wyraźny spadek liczby mieszkańców. Łódź, która przez ostatnie dwa wieki była motorem rozwoju całego tego obszaru i miastem o najbardziej dynamicznym rozwoju ludnościowym w Polsce (wskaźnik wzrostu ludności w latach 1860/1910 wynosił dla Łodzi 1 236,7%, a w tym samym czasie dla Warszawy 494,3%) (Ginsbert 1962), tylko w latach 1988–2011 zmniejszyła swoją liczbę mieszkańców o blisko 130 tys.

Celem tego sygnałowego opracowania jest pokazanie skali i dynamiki procesu wyludnienia miast w Polsce Środkowej oraz próba wyjaśnienia przyczyn tego zjawiska. Autor tym krótkim opracowaniem pragnie zasygnalizować proces wyludnienia miast, który jest zjawiskiem rozwijającym się i przyjmującym wielowątkowy charakter.

Jak to zapowiedziano w tytule podrozdziału, obserwacje interesującego nas zjawiska przeprowadzone zostaną na obszarze Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego opisanego statystycznie przez Urząd Statystyczny w Łodzi w 2011 r. Na tak wyznaczonym i nazwanym obszarze znajduje się obecnie 14 miast wraz z Łodzią. Analizę zmian liczby mieszkańców w tych miastach przeprowadzono w dwóch przekrojach czasowych: okres międzywojenny (II RP) lata 1921/25–1939 oraz okres III RP (lata 1988–2011).

Wybór okresów czasowych przyjętych do analizy nie był przypadkowy, bowiem oba umownie nazywane dwudziestolecia mają pewne cechy wspólne. W obu tych okresach Polska była krajem niepodległym politycznie i zarządzanym demokratycznie, w sensie gospodarczym są to okresy gospodarki rynkowej i działalności samorządowej, w obu okresach stosunki polityczne i gospodarcze Polski z Rosją były ograniczone. Niestety, zarówno w okresie międzywojennym, jak i współcześnie Polska odczuwała wyraźne, negatywne wpływy wielkich światowych kryzysów gospodarczych.

Obok podobieństw są również ważne różnice, zwłaszcza w sytuacji gospodarczej Łodzi w obu omawianych okresach. Łódź w okresie II RP była wielkim centrum przemysłu włókienniczego i mimo straty rynków zbytu na wschodzie, a także konsekwencji światowego kryzysu gospodarczego, funkcja przemysłowa była nadal dominująca. Łódź po 1918 r. po raz pierwszy w swojej historii otrzymała funkcje administracyjne szczebla regionalnego, stała się stolicą nowego województwa łódzkiego, siedzibą nowej diecezji kościoła rzymskokatolickiego oraz administracji wojskowej szczebla dowództwa okręgu korpusu.

Łódź po 1990 r. zmieniła się radykalnie pod względem funkcjonalnym. Nastąpił gwałtowny i niemal kompletny upadek przemysłu włókienniczego i dużych zakładów przemysłowych w mieście, co doprowadziło do dużego bezrobocia.

W miarę upływu czasu z Łodzi zostały przeniesione centrale banków i organizacji ubezpieczeniowych, a także dyrekcje dużych organizacji przemysłowych i handlowych. Łódź przegrała rywalizację o tytuł Europejskiego Miasta Kultury, nie skorzystała również z organizowania przez Polskę i Ukrainę Mistrzostw Europy w Piłce Nożnej.

Niewątpliwy rozwój w tym okresie zanotowała natomiast Łódź w zakresie szkolnictwa wyższego. Po 1990 r. zarówno liczba szkół wyższych (głównie niepublicznych), jak również liczba studentów (w obu typach szkół), a także inwestycje w obiekty dydaktyczno-naukowe były w Łodzi największe w całej jej dotychczasowej historii.

Mając świadomość podobieństw i różnic w zakresie sytuacji społeczno-ekonomicznej w obu przyjętych do analizy okresach, prześledzimy jak kształtowała się liczba ludności w analizowanych miastach.

1.4.1. OKRES MIĘDZYWOJENNY II RP (LATA 1921/25–1939)

Na początku tego okresu w 12 miastach położonych na współcześnie wyznaczonym obszarze Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego (Rzgów i Koluszki nie miały wtedy praw miejskich) mieszkało ogółem 579 tys. osób, z czego 79% (457 tys.) na terenie Łodzi.

Przed wybuchem II wojny światowej, czyli w 1939 r. liczba mieszkańców wszystkich miast wzrosła do 875 tys., a w Łodzi mieszkało 692 tys. osób, czyli również 79% ogółu ludności miejskiej.

Ogółem w badanym okresie, umownie nazwanym dwudziestolecie międzywojennym, liczba mieszkańców badanych miast wzrosła o 297 tys., z czego 235 tys. w Łodzi, a 62 tys. w pozostałych 11 miastach.

Cechą charakterystyczną tego okresu jest fakt, że wszystkie badane miasta zwiększyły liczbę swoich mieszkańców, w tym 6 miast o więcej niż 50% stanu wyjściowego, a tylko jedno miasto (Stryków) miało najmniejszy wzrost, bo o niecałe 20%.

Liczba mieszkańców Łodzi powiększyła się do 692 tys. A pozostałe największe miasta badanego obszaru zwiększyły liczbę mieszkańców o kilka, a nawet kilkadziesiąt tysięcy osób (Pabianice z 30 do 52 tys., Zgierz z 21 do 28 tys., a Zduńska Wola z 19 do 26 tys.).

Generalną prawidłowością w omawianym okresie jest wzrost od 20 do 60% liczby mieszkańców miast między początkiem a końcem tego okresu. Wszystkie badane miasta rejestrują w tym okresie znaczące przyrosty mieszkańców, co daje się tłumaczyć dużymi migracjami z obszarów wiejskich do miast, zwłaszcza tych, które dysponowały przemysłem, a takimi były niemal wszystkie omawiane tu miasta. Warto uświadomić sobie, że dzisiejszy Obszar Metropolitalny Łodzi przed wybuchem II wojny światowej był zamieszkały przez 875 tys. mieszkańców miast i zaliczany do wielkich skupisk miejskich w Polsce.

1.4.2. OKRES III RP (LATA 1988–2011)

Sytuacja ludnościowa tych samych miast w okresie III RP uległa radykalnym zmianom. W 12 porównywanych miastach (w rozważaniach tych nie uwzględniono Kuluszek, które prawa miejskie uzyskały w 1949 r. oraz Rzgowa, któremu przywrócono prawa miejskie w 2006 r.) w 1988 r. mieszkało ogółem 1 148 tys. osób, czyli o ponad 272 tys. więcej niż w 1939 r. Liczba mieszkańców Łodzi w 1988 r. wynosiła 854 tys. (najwięcej w dotychczasowej historii tego miasta) i była większa o ponad 162 tys. osób od stanu w 1939 r. Także niemal wszystkie (z wyjątkiem Strykowa i Brzezin) pozostałe z omawianych miast zwiększyły, i to znacznie, liczbę mieszkańców. Dla wielu z tych miast stan ich ludności w 1988 r. był największy w ich dotychczasowych dziejach.

Dwadzieścia trzy lata później (w 2011 r.) nastąpiły wyraźne zmiany. Liczba mieszkańców porównywanych miast Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego zmniejszyła się do 1 012 tys. osób, czyli o ponad 135 tys., w tym z Łodzi ubyło w tym okresie aż 129 206 osób, a z pozostałych miast niewiele ponad 6 tys.

Interesujących wyników dostarcza analiza zaludnienia pozostałych, poza Łodzią, miast w latach 1988–2011. Wśród jedenastu miast tylko w czterech zanotowano wzrost, a pozostałe siedem zmniejszyło swoją liczbę mieszkańców. Wszystkie miasta, które zwiększyły liczbę mieszkańców bezpośrednio sąsiadują granicami z Łodzią. Są to: Aleksandrów Łódzki (wskaźnik wzrostu w badanym okresie – 107,0), Brzeziny (104,2), Tuszyn (103,2) i Konstantynów Łódzki (103,2). Są to niewielkie miasta, które w przeszłości pełniły różne funkcje, a dziś próbują znaleźć nowe podstawy egzystencji i rozwoju. Interesującym jest również fakt, że pozostałe, średnie miasta graniczące z Łodzią, poniosły w tym czasie duże straty. Są to Pabianice, z których ubyło ponad 5,5 tys. ludności (92,5) oraz Zgierz – strata około 500 osób (99,2). Oba te miasta były wcześniej dużymi ośrodkami przemysłowymi.

Porównując tempo zmian ludności w omawianych latach stwierdzić można, że w pierwszym okresie (II RP) przyrosty ludności w miastach były bardziej dynamiczne niż ubytki notowane w III RP.

Poszukując przyczyn tego wyludniania się miast należy przeanalizować przynajmniej cztery czynniki: aktualną sytuację gospodarczą miast, przyrost naturalny, migracje zewnętrzne oraz wewnętrzne (w granicach obszaru Metropolitalnego).

Pierwszy z tych czynników został już zreferowany i przedstawiony (w mniejszym stopniu oceniony) w literaturze, tylko przypomnijmy, że mowa jest o zmianach ustrojowych, jakie nastąpiły po 1990 r. Doprowadziły one do szybkiego upadku państwowych zakładów przemysłowych, zwłaszcza dużych. Przejścia na gospodarkę rynkową nie wytrzymała zdecydowana większość zakładów przemysłu włókienniczego, chemicznego, maszynowego, skórzanego i innych, które były podstawą egzystencji mieszkańców miast przemysłowych dzisiejszego Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego. Konsekwencją tego było duże bezrobocie, które mimo pewnych wahań okresowych utrzymuje się nadal. Gwałtownie powiększyła się również w tym czasie liczba emerytów (wcześniejsze przejścia na emeryturę).

Konsekwencją różnych czynników: gospodarczych, obyczajowych, kulturowych, ale przede wszystkim postępująca zmiana struktury wieku ludności owocują ujemnym przyrostem naturalnym. W 2010 r. wśród badanych miast praktycznie tylko dwa (Brzeziny +2,3‰ i Zduńska Wola +1,6‰) miały dodatni przyrost naturalny. Saldo tego przyrostu w Łodzi wynosiło -4,9‰, w Pabianicach -4,0‰, w Ozorkowie -2,1‰ i w Zgierzu -1,79‰.

Ujemny przyrost naturalny w omawianych miastach jest długotrwały, co owocuje zmniejszeniem liczby mieszkańców.

Niewątpliwie najbardziej decydującym o tak gwałtownym spadku liczby ludności są tu jednak migracje i to zarówno zewnętrzne (dalekie), jak i wewnętrzne (bliskie).

Niestety, brak w Polsce statystyk dotyczących wyjazdów w poszukiwaniu pracy poza granice państwa. Obserwując jednak uruchomienie tanich linii lotniczych, które łączą Łódź z kilkoma miastami w Wielkiej Brytanii, a także atmosferę wśród młodych ludzi, zwłaszcza absolwentów wyższych uczelni, można bez popełnienia większego błędu szacować migracje zagraniczne za pracą na kilka, a może nawet kilkanaście tysięcy, głównie młodych ludzi.

Odbiorcą części absolwentów łódzkich uczelni jest również Warszawa, która oferuje pracę i wyższe zarobki.

Czwartym czynnikiem, o którym można więcej powiedzieć w sposób udokumentowany statystycznie jest migracja na obszary powiatów i gmin otaczających Łódź. Proces ten dotyczy głównie mieszkańców Łodzi, choć nie brak również przykładów przenoszenia się ludności z innych miast na obszary wiejskie.

Migracje na obszary wiejskie metropolii dotyczą głównie ludzi wykształconych dobrze sytuowanych (budowa nowego domu), którzy często dojeżdżają ze wsi do miasta do pracy. Drugą grupę stanowią przedsiębiorcy, którzy przenoszą się na obszary wiejskie wraz ze swoją działalnością gospodarczą.

Opracowanie Urzędu Statystycznego w Łodzi (2011) pozwala na określenie skali, miejsca i salda migracji wewnętrznych ludności na pobyt stały w roku 2008 i 2010.

W okresie tylko tych dwóch lat na obszarze gmin zaliczonych do Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego osiedliło się na stałe 4 282 osoby (1 990 osób w 2008 r. i 2 292 osoby w 2010 r.). Odwołując zainteresowanych szczegółami do wspomnianego opracowania statystycznego, w tym miejscu wymienię jedynie te gminy, w których osiedliło się razem w 2008 i 2010 r. więcej niż 200 mieszkańców. Są to: gmina Aleksandrów Łódzki – 791 osób, gmina wiejska Zgierz – 570, gmina Andrespol – 383, gmina wiejska Pabianice – 314, miasto i gmina Rzgów – 248, gmina Lutomiersk – 246, gmina Nowosolna – 228, gmina Brójce – 222, miasto i gmina Tuszyn – 203. W wymienionych dziewięciu gminach osiedliło się łącznie 3 205 osób, czyli 78,8% wszystkich zarejestrowanych w okresie tych dwóch lat.

Analiza migracji ludności na stałe z dużych miast na obszary wiejskie pozwala nam zrozumieć, dlaczego niektóre z mniejszych miast mają dodatnie saldo ludności za okres 1988–2011. Miasta te (Brzeziny, Tuszyn, Aleksandrów Łódzki i Konstantynów Łódzki) dysponują bowiem w swoich granicach interesującymi terenami dla budownictwa jednorodzinnego lub rezydencjonalnego, co zostało wykorzystane przez mieszkańców dużych miast ŁOM, którzy przenieśli się tam na stałe. Małe miasta położone w obszarze metropolitalnym Łodzi stały się interesującymi obszarami osadnictwa jednorodzinnego m.in. dla młodych mieszkańców Łodzi. Dobrym przykładem tego procesu jest dzielnica Tuszyn Las w mieście Tuszyn, czy Żabiczki w Aleksandrowie Łódzkim.

Aby potwierdzić trwałość procesu przemieszczania się ludności na stałe, głównie z Łodzi, przytoczę rezultaty badań prowadzonych wcześniej (Liszewski 2005), wśród których są wyniki odpływu i napływu ludności na stałe z i do Łodzi w latach 1989–2007. Migracje te obejmują Łódź i przylegające do miasta cztery powiaty.

Z Łodzi na teren powiatów: zgierskiego, brzezińskiego, łódzkiego wschodniego i pabianickiego wyemigrowało na stałe w latach 1989–2007 – 37 098 osób, w tym najwięcej do powiatu zgierskiego (15 475) i łódzkiego wschodniego (11 233 osoby). W tym samym okresie do Łodzi przybyły z analizowanych powiatów 22 144 osoby, w tym najwięcej z powiatu zgierskiego (9 725 osób).

Porównanie odpływu i napływu do Łodzi wskazuje, że przemieszczanie się mieszkańców Łodzi do okalających powiatów jest większe o blisko 15 tys. niż napływ do Łodzi z tych terenów.

Badania migracji z Łodzi do obszarów okalających potwierdzają rozwijający się proces kształtowania w otoczeniu Łodzi obszaru metropolitalnego.

Przedstawiony sygnalnie w tym opracowaniu proces wyludniania miast (w tym przypadku przemysłowych) wydaje się być ważnym problemem badawczym, którego rezultaty mają również charakter aplikacyjny.

1.5. PODSUMOWANIE

Przygotowany z okazji Jubileuszu Jerzego Dzieciuchowicza artykuł składa się z trzech części, które połączone są wspólną tematyką, jaką jest geografia ludności.

W części pierwszej przedstawiono rozwój badań geografów nad ludnością w Polsce. Omówiono trzy etapy rozwoju tej subdyscypliny geografii: badania ludności w ramach koncepcji antropogenicznych, łączenie badań nad ludnością z badaniami osadnictwa oraz wykreowanie samodzielnej gałęzi w ramach geografii ekonomicznej – geografii ludności, którą zdefiniował L. Kosiński. Rozwój badań geograficznych wskazuje na potrzebę ponownego przedyskutowania przedmiotu badań geografii ludności, co uzasadniono w tekście.

Drużga część poświęcona została omówieniu dorobku naukowego Jerzego Dzieciuchowicza w zakresie geografii ludności. Dorobek ten jest bardzo duży ilościowo, szeroki problemowo i bardzo zaawansowany metodycznie. Zdaniem autora dorobek ten stawia J. Dzieciuchowicza w wąskim w Polsce gronie geografów, którzy do badań nad ludnością wnieśli nowe spojrzenie, ale przede wszystkim nowe metody badawcze.

W trzeciej części autor chciał pokazać potrzebę i aktualność badań geografów nad problemami ludnościowymi, które to badania, a zwłaszcza ich wyniki są niezbędne dla zrozumienia nowych procesów dokonujących się

w przestrzeni geograficznej. W tym konkretnym przypadku dotyczy to wyludniania miast i powstawania obszarów metropolitalnych w otoczeniu skupisk miejskich na przykładzie Łodzi.

LITERATURA

- Bromek K., 1964, *Rozwój demograficzny regionu Krakowa w okresie od 1869 do 1950*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne” 9(65).
- Dzieciuchowicz J., 1969, *Rozmieszczenie ludności Prudnika w świetle metody potencjału demograficznego*, „Materiały i Studia Opolskie” 11(20), s. 91–96.
- Dzieciuchowicz J., 1979, *Rozkład przestrzenny dojazdów do pracy ludności wielkiego miasta (na przykładzie Łodzi)*, „Studia KPZK PAN” 66, 176 s.
- Dzieciuchowicz J., 1990, *Pochodzenie terytorialne jako czynnik zróżnicowania demograficzno-społecznego Polonii francuskiej (przykład gminy La Ricamarie w regionie Saint Etienne)*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica” 12, s. 119–146.
- Dzieciuchowicz J., 1995, *Determinanty demograficzne i społeczno-ekonomiczne redystrybucji przestrzennej ludności aglomeracji miejskich. Przykład aglomeracji łódzkiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 224 s.
- Dzieciuchowicz J., 1998, *Ludność Polski Środkowej: procesy i struktury przestrzenne* [w:] Werwicki A. (red.), *Transformacja społeczno-ekonomiczna Polski Środkowej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 95–132.
- Dzieciuchowicz J., 1999, *Naturalizacja ludności polskiej w regionie Rhône-Alpes we Francji po drugiej wojnie światowej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2, s. 21–38.
- Dzieciuchowicz J., 2000, *Polonia francuska – ewolucja struktury przestrzennej i demograficzno-społecznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 3, s. 31–57.
- Dzieciuchowicz J., 2009, *Obraz demograficzny świata u progu XXI wieku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 10, s. 35–59.
- Dziewoński K., 1956, *Geografia osadnictwa i zaludnienia*, „Przegląd Geograficzny” 28(4), s. 721–764.
- Dziewoński K., 1967, *Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX wieku. Ludność Polski Ludowej*, t. I, Warszawa [współautor: L. Kosiński].
- Dziewoński K., Korcelli P. (red.), 1981, *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, „Prace Geograficzne IGiPZ PAN” 140, Ossolineum.
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN, Monografie 5, Warszawa.
- Gawryszewski A., 2008, *Historia geografii ludności* [w:] Jackowski A., Liszewski S., Richling A. (red.), *Historia geografii polskiej*, PWN, Warszawa, s. 176–194.
- Gawryszewski A., 2009, *Ludność Warszawy w XX wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN, Monografie 10, Warszawa.
- Ginsbert A., 1962, *Łódź. Studium monograficzne*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Jackowski A. (red.), 2011, *Do końca wierny Polsce i geografii. Wiktor Rudolf Ormicki (1898–1941)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego – Komisja Geograficzna Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków.

- Jagielski A., 1974, *Geografia ludności*, PWN, Warszawa.
- Jagielski A., 1988, *Refleksje o geografii ludności i jej problemach* [w:] Biderman E. (red.), *Problemy geografii osadnictwa i ludności w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UAM, ser. Geografia 42, Poznań, s. 29–47.
- Jelonek A., 1994, *Badania nad strukturami ludności oraz syntezy geodemograficzne* [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. II, Polskie Towarzystwo Geograficzne – Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź, s. 5–22.
- Jelonek A., 1997, *Geografia ludności a transformacja systemowa* [w:] Maik W., Sokołowski D. (red.), *Geografia osadnictwa, ludności i turystyki wobec transformacji systemowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 9–14.
- Jewtuchowicz A., Suliborski A. (red.), 2002, *Struktury i procesy kształtujące łódzki region społeczno-gospodarczy*, Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Jędrzejczyk D., 2001, *Podstawy geografii ludności*, Wydawnictwo Dialog, Warszawa.
- Korcelli P., 1992, *Przestrzenna struktura ludności Polski. Tendencje i perspektywy*, „Studia KPZK PAN” 156, Warszawa.
- Kosiński L., 1967, *Geografia ludności*, PWN, Warszawa.
- Kusiński W., 1994a, *Problematyka rozmieszczenia ludności w badaniach polskich geografów* [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. II, Łódź, Polskie Towarzystwo Geograficzne – Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, s. 55–76.
- Kusiński W., 1994b, *Migracje jako przedmiot zainteresowań badawczych polskich geografów* [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. II, Polskie Towarzystwo Geograficzne – Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź, s. 37–54.
- Leonhard-Migaczowa H., 1964, *Geografia zaludnienia w Polsce w ostatnim dwudziestolecu*, „Czasopismo Geograficzne” 35, s. 399–418.
- Leszczycki S., 1962, *Rozwój myśli geograficznej* [w:] *Geografia powszechna*, t. I, PWN, Warszawa, s. 20–56.
- Lijewski T., 1967, *Dojazdy do pracy w Polsce*, „Studia KPZK PAN” 15, Warszawa.
- Liszewski S. (red.), 1993, 1994, 1995, *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. I: *Ośrodki naukowo-badawcze i ich dorobek*, t. II: *Kierunki badań naukowych*, t. III: *Badacze*, Polskie Towarzystwo Geograficzne – Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź.
- Liszewski S. (red.), 2001, *Zarys monografii województwa łódzkiego*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Liszewski S. (red.), 2009, *Łódź. Monografia miasta*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Liszewski S., 2005, *Delimitacja obszaru metropolitalnego Łodzi* [w:] Bald K., Markowski T. (red.), *Obszar metropolitalny Łodzi – wyzwania i problemy*, „Biuletyn KPZK PAN” 215, Warszawa.
- Łódzki Obszar Metropolitalny w latach 2008–2010. Analizy statystyczne*, 2011, Urząd Statystyczny w Łodzi, Łódź.

- Miszewska B., 1994, *Badania nad ruchem naturalnym w Polsce w latach 1918–1993* [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. II, Polskie Towarzystwo Geograficzne – Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź, s. 23–35.
- Mydel R., 1987, *Czasowo-przestrzenny model falowego wzrostu obszaru metropolitalnego*, „Przegląd Geograficzny” 49(3), s. 259–273.
- Rajman J., 2000, *Geografia ludności i osadnictwa. Przewodnik metodyczny*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Romer E., 1916, *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, Gebethner i Wolff, Zakład Kartograficzny Freytaga i Berndta, Warszawa–Kraków (atlas opracowany przez Romera w Wiedniu).
- Sawicki L., 1910, *Rozmieszczenie ludności w Karpatach Zachodnich*, PAU, Kraków, 69 s.
- Werwicki A. (red.), 1998, *Transformacja społeczno-ekonomiczna Polski Środkowej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zdrojewski E.Z., 1994, *Zarys geografii ludności. Przewodnik do ćwiczeń*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Słupsk.

ABSTRACT

This work was written in celebration of Professor Jerzy Dzieciuchowicz's anniversary. It consists of three separate parts which share a common stem: population geography. In the first section, the author presented a short outline of the history of the research conducted by Polish geographers in the field of population studies until the 20th century. The second part discusses the scientific output of Professor Dzieciuchowicz in the scope of population geography. This covers both, text publications as well as cartographic studies. The final part offers a short study of contemporary depopulation of industrial cities based on the example of the Łódź Metropolitan Area. In the summary, the author offers conclusions derived from the conducted analyses.

KEYWORDS: *population geography, geodemography, population migrations*